

A hermeneutikai filozófia mediális világszemlélete

Kulcsszavak: hermeneutika, medialitás, grammatika, középige, tiszta esemény, ágencia, poiészisz, praxisz, alkotás

1. Hermeneutika, medialitás, grammatika

Közismert, hogy a hermeneutikai filozófia, mely a múlt század folyamán elsősorban Martin Heidegger és tanítványa, Hans-Georg Gadamer munkássága révén vált világszerte az egyik meghatározó eszmei irányzattá, gyökeresen átírta az ember ki-voltára vonatkozó hagyományos nézeteket, s ezzel új megvilágításba helyezte az egyáltalában vett emberi világértelmezést. Mindez dióhéjban talán a következőképpen foglalható össze. Heidegger az emberi ittlétet „feltárultsága”, nyitottsága révén kitüntetett létezőként mutatja föl.¹ E nyitottság a már mindig is hangolt és véges, történetileg meghatározott megértésünkben mutatkozik meg, ami a beszédre való képességünknek is az alapjául szolgál. Így e nyitottságunknak köszönhetően már mindig is feltárul számunkra egy „világ” mint a lehetőségek egy olyan értelemösszefüggése, melynek a horizontjába illeszkedve azután az egyes létezők immár létükben – s nem pusztán „vak” interakciók vonatkozási pontjaiként – nyerhetnek értelmet a számunkra. A „világban-való-lét”, a „létmegértés”, valamint a „nyelviség” tehát az emberi létezés szorosan összefüggő, alapvető határozmányainak bizonyulnak e hermeneutikai megközelítésében. Eszerint az ember nem egy tárgyak összességéként értett világban, hanem eredendően egy, a megértés és annak nyelvisége elemében artikulálódó „hermeneutikai univerzumban” egzisztál.

Mindazonáltal ezt az alapjaiban hermeneutikai világviszonyt Heidegger, illetve Gadamer némiképp eltérő módon írják le fő műveikben. Heidegger a fenomenálisan, azaz „önmegmutatkozásként” adódó létértelmek megértéséből indul ki, mely eredendően hallgatólagos, s majd az értelmezés hivatott azt megvilágítani és ezzel elsajátítani. Itt a mozgás az implicit megértés és az azt kifejezetté tevő értelmezés körkörös egymásra vonatkozásaként megy végbe, s az egzisztencia önfelvilágosítását, a tulajdonképpeni egzisztálást célozza.² Ezzel szemben Gadamer a saját horizontunkon túlnyúló „dolgok”

¹ Vö. Martin Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály et al. Budapest: Osiris, 2001², 160 skk.

² Vö. Jean Grondin: *Bevezetés a filozófiai hermeneutikába*. Ford. Nyíró Miklós. Budapest: Osiris, 2002, 135 skk.

(*Sachen*) általi megszólítottágunkat, az e dolgoknál való „nála-létet” (*Dabeisein*) tekinti kiindulópontnak, mint aminek az ittlétünket (*Dasein*) konstituáló megértés még oly gyökeres elsajátítása is ki van téve. Ezért a megértés végbemenését Gadamer az e dolgokkal való találkozás megfelelő végbeviteleként, közelebbről az értelmképződés eseményébe való olyan bevonódásként jellemzi, mely nem merül ki a megértés értelmező kibontásában, hanem sokkal inkább a már megértettek próbára tételeként megy végbe egy olyan valóságban való részesedés során, mely eleve túlnyúlik rajtuk. Ezt a folyamatot Gadamer végső soron játékmozgásként ragadja meg.

Bármennyire is eltérő azonban a hermeneutikai világviszonynak ez a két megközelítése, egy bizonyos vonásuk tekintetében a már eddig említettekénél is mélyebb rokonság fűzi össze azokat. Igen figyelemre méltó, hogy alapfogalmaik tisztázása során mindkét szerző említést tesz egy bizonyos grammatikai jelenségről. Mind a „fenomén” fogalmának a heideggeri taglalása közben, mind pedig a „játék” fogalmának a gadameri elemzésekor felbukkan az ún. „mediális” *igeképzés*re való hivatkozás.³ Túl azon, hogy e nyelvi jelenséget ennyiben fontos, filozófiai jelentőség kell, hogy megillessen, a grammatika irányában való tájékozódást támasztja alá az is, hogy a nyelviség mindkét szerző szerint elementárisan határozza meg az ember valamennyi világviszonyát. Gadamernél ez a tényállás „a nyelv mint közép” (*die Mitte der Sprache*) eszméjében fejeződik ki. Eszerint „a nyelv [...] a végesség lenyomata (*Spur*)”, „médiüm – közép –, melyben az Én és a világ [...] eredeti összetartozásában mutatkozik meg”.⁴ Ha azonban a nyelv egy efféle „lenyomat”, mely meghaladhatatlan elemét képezi az emberi világviszonynak, akkor az roppant tudáskészletet kell, hogy megtestesítsen ama módokat illetően, ahogyan az emberek képesnek bizonyultak értelemre lelni és megállapodni történeti egzisztenciájukban.

Ez az oka annak, hogy Gadamer gyakran köznyelvi kifejezések értelmezéséhez, s különösen a fogalmak történetének (*Begriffsgeschichte*) nyomon követéséhez folyamodik bizonyos jelenségek megvilágítása céljából.⁵ Ám ha az idiomatikus kifejezések és a fogalomtörténet az értelem ilyen elemi forrásainak tekinthetők, *mennyivel inkább igaznak kell*

³ Martin Heidegger: *Lét és idő*. Budapest: Osiris, 2001², 45; ill. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Ford. Bonyhai Gábor; a fordítást átnézte és felfrissítette Fehér M. István. Budapest: Osiris, 2003², 135 skk.

⁴ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Budapest: Osiris, 2003², 504, 523.

⁵ A „fogalomtörténet” jelentőségét illetően lásd Hans-Georg Gadamer: „Die Begriffsgeschichte und die Sprache der Philosophie” (1971), in. Uő: *Gesammelte Werke* 4. köt. *Neuere Philosophie II. Probleme, Gestalten*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1987, 78-94.

lennie ennek a nyelv legállandóbb, alapvető strukturális elemeire nézve! A nyelvek bizonyos szerkezeti jellemzőire, s különösen e jellemzők fejlődéstörténetére mint az ember történeti önmegértésén belül végbement mély változástendenciák talán legalapvetőbb lenyomataira tekinthetünk, s ekként kell azokat szóra bírni.

E megfontolásokon alapul a mediális igeképzésre, s általánosabban a nyelvek igerendszereire vonatkozó kutatásom, mely végül két olyan, *gyökeresen eltérő világszemlélet* körvonalazásához vezetett, melyek különbségei számos filozófiai kérdést új megvilágításba helyeznek.

2. A középigé és a mediális világszemlélet

A mediális vagy más néven középigé többnyire már csak az ógörög nyelvből ismert számunkra, mivel a nagyobb nyugati nyelvekben nem létezik külön alakja. Az ógörög nyelv történetének egy adott periódusában viszont az aktív és a passzív igenemek mellett még létezett egy **alakjában és jelentésében** XXX is elkülönülő harmadik igenem. Ezt az ókori görög grammatikusok *meszótésznek*, avagy „középsőnek” nevezték. Nem szükséges azonban az ógörög nyelvhez fordulnunk példaként. Figyelemre méltó tény ugyanis, hogy a magyar nyelvben – ahogyan az albánban, izlandiban, bengáliban, stb. is – még megtalálható a középigé alakilag elkülönülő formája. Mediális képzésű igéink például a *kinyílik, elnémul, megmutatkozik*, szemben a *kinyitják, elnémítják, megmutatják* (aktív), illetve a *kinyitvatik, elnémítvatik, megmutattatik* (régies passzív) alakokkal.

A nyugati nyelvekre ellenben az jellemző, hogy csak visszaható, esetleg aktív alakokkal képesek kifejezni a mediális ige által közvetített jelentést. Például a német mondat – „*Dieses Buch liest sich leicht.*” – visszaható formát használ, míg az angol mondat – „*This book reads easily.*” – aktív igealakot hasznosít a mediális értelem kifejezésére. Ennél is árulkodóbb tény azonban, hogy a középigé sajátos jelentésének felfejtésére tett kísérletek rendre az aktív és passzív alakok jelentésének valamiféle közteseként írják le azt. Például az ógörög nyelvtanba bevezetést nyújtó mégoly mértékadó munkák is így fogalmazzak: a középigé „úgy ábrázolja az alanyt, mint aki vagy önmagára visszaható (reflexív) módon, vagy saját érdekében cselekszik”; illetve: az „gyakran olyan cselekvések [kifejezésére] használatos, melyek valamilyen módon érintik az alanyt”.⁶ Látnunk kell, hogy az efféle jellemzések az aktivitás és

⁶ L. A. Wilding: *Greek for Beginners*. Oxford-Boston: Faber and Faber, 1986², 68; ill. A. Chase és H. Jr. Phillips: *A New Introduction to Greek*. Cambridge-London: Harvard University Press, 1961³, 90.

passzivitás terminusaiban fogalmazódnak meg, s így az ige által kifejezett cselekvés középpontjában *szertünk* az alany áll: azt az ágens vagy önmagára visszaható módon, vagy a saját érdekében viszi végbe, valamiféleképpen az őt magát érinti – vélik.

Bizonyos nyelvészeti kutatások arra mutatnak rá azonban, hogy az ősi indoeurópai nyelvek esetében a gondolkodás elsődlegesen még nem az aktivitás és passzivitás, alany és tárgy megkülönböztetése mentén, hanem sokkal inkább az alany és az ige terminusaiban zajlott.⁷ Az ősi igerendszereket ugyanis két igenem, nevezetesen a mediális és az aktív alkotta, melyek különbsége azon fordul meg, hogy az alany külsődleges-e (s ennél fogva aktív) az ige által kifejezett esemény vonatkozásában, vagy pedig abba foglalt (s ennél fogva mediális). A *meszótészt* tehát *nem* mint az aktív és passzív közti „középsőt”, köztük átmenetet képezőt kell elgondolni, melyet így felőlük lehetne értelmezni. Sokkal inkább „mediális” értelműként kell megragadnunk azt: olyan igeeként, amely az általa kifejezett *esemény mint médium vonatkozásában már mindig is pozicionált alany aktivitását juttatja szóhoz*. Mindkét ősi igenem egyszerre fejez ki három aspektust: az ige által megnevezett eseményt, az eseménnyel vonatkozásban álló alanyt, valamint az alanynak az esemény vonatkozásában elfoglalt helyzetét. Ezzel szemben a nyugati aktív és passzív igenemek pusztán két, az előzőektől eltérő aspektust fejeznek ki: egyrészt az ige által megnevezett aktivitást (amely többé nem tiszta esemény!), másrészt az alanyt (immár pozicionálása nélkül!). Ez tehát egydimenziós, *lineáris szemlélet* (aktív alany → aktivitás → szenvedő alany), ahol is mindkét alakban az alany marad a fókuszpontban.

Az ősi nyelvekben tehát még egy, elsődlegesen *az esemény és az alany terminusaiban való gondolkodásmód* érhető tetten, bennük a „medialitás” jelenségébe való elemi belátás tükröződik. Ezzel szemben a nyugati nyelvekben egy, *az alany és a tárgy terminusaiban való gondolkodásmód* vált uralkodóvá, e nyelvek a *szubjektum szempontjából való gondolkodásnak* kedveznek. Nyelveink történeti fejlődése mindenekelőtt arról tanúskodik tehát, hogy a „tiszta esemény” eszméje, mely mögött nem rejlik semmiféle ágens, végbemenése nem tudható be semmiféle mögöttes instanciának, jellemzően feledésbe merült.

3. A medialitás filozófiai jelentőségének körvonalazása

⁷ Emil Benveniste: „Active and Middle Voice in the Verb.” In. Uő: *Problems in general linguistics*. Coral Gables (Fla.) 1971, 145-151. Az eredeti, francia kiadás: *Problèmes de linguistique générale*. Paris, 1966.

Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy egy, a medialitás eszméjét kamatoztató filozófia ama kritikai törekvések sorába illeszkedik, amelyek a karteziánus szubjektum-objektum dichotómiával szemben a német idealizmustól kezdődően rendre megfogalmazódtak. Descartes *cogito me cogitare* gondolatában (a szubjektum mint reflexív, gondolkodó szubsztancia) ugyanis az alany és a tárgy terminusaiban való gondolkodásmód térnyerésének a filozófiai rögzülése érhető tetten, mely évszázadokra meghatározóvá vált, ahogyan megőrződött például Kantnál is az appercepció transzcendentális szintéziséről szóló tanban. A szubjektum ezen eszméjének a formalizmusa és önmagára-vonatkoztatottsága azonban számos filozófusban elégedetlenséget váltott ki. Így például Hegel az öntudat kiépülését a materiális munkához kötötte, Husserl pedig a kanti transzcendentális appercepció folyamatszerű kibontakozását igyekezett nyomon követni, a transzcendentális szubjektivitás konstitutív aktusait vizsgálva. Ám a 19. és 20. század sok más filozófiai törekvése is a karteziánizmus elleni küzdelemként értékelhető. Ide sorolandó például Kierkegaard, Marx, Nietzsche, Freud, Dilthey munkássága, s számos hozzájuk kapcsolódó további fejlemény, vagy éppen a strukturalizmus, s a „szubjektum halálát” bejelentő posztmodernizmus, ahogyan a 19. század második felében fellépő amerikai pragmatista-naturalista mozgalom is.

Mindezen törekvések közül azonban a hermeneutikai filozófia kitűnik a tekintetben, hogy a karteziánizmussal szembeni fellépése során kifejezetten az ősi nyelvekben tükröződő esemény-orientált világértelmezést újítja meg, s ruházza azt fel egyetemes, ontológiai jelentőséggel. Az, hogy a medialitás eszméje képes megvilágítani a hermeneutikai filozófia bizonyos alapvető sajátosságait, nem csupán a „fenomén”, illetve a „játék” már említett fogalmi kapcsán, hanem átfogóan is kimutatható képviselői munkásságában.⁸ E tekintetben itt csak arra utalhatok, hogy a mediális igék alanytalan esetei pályakezdésétől fogva alapvető jelentőségűek voltak Heidegger számára, a németben gyakori imperszonális mondat formájában. Az 1919-es ún. *Kriegsnotsemester* anyagában nyomon követhető, miként fogalmazódik meg számára az igény egy „pre-teoretikus eredettudományként” értett filozófia iránt, melynek tárgyszerűségét nem valami létező, hanem maga a megélt és értelemmel telített élet képezi, mely nem tárgyasítható.⁹ Az eredetnek ezt a terrénumát illetve Heidegger később

⁸ A tanulmány végén felsorolt munkáim közül különösen az első és az ötödik nyújt példát erre.

⁹ Vö. Martin Heidegger: *Die Idee der Philosophie und das Weltanschauungsproblem* (Kriegsnotsemester, 1919 tél). in. *GA 56/57: Zur Bestimmung der Philosophie*. Szerk. Bernd Heimbüchel, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1987, különösen a „Phänomenologie als vorthoretische Urwissenschaft” című, második rész.

a „faktikus élettapasztalat”, majd az „ittlét” megnevezésekkel.¹⁰ Abban azonban, hogy a hermeneutika témáját képező megélt élet nem valami, ami *van*, hanem inkább *elsajátító esemény*, rögtön kifejezésre jut az, hogy ez a filozófia esemény és ágens, ige és alany mediális terminusaiban gondolkodik. Ezen alapul, hogy a továbbiakban mind Heidegger, mind pedig Gadamer olyan *eseményontológiákat* dolgoznak ki, amelyek mindvégig az „időinek-eseményszerűnek” a tárgyiassal szemben fennálló elsőbbségét juttatják érvényre, s ennyiben szakítanak a szubsztancia, illetve az ahhoz kapcsolódó szubjektum fogalmaira épülő hagyományos ontológiai elgondolásokkal.

A filozofálás e hermeneutikai módja mindazonáltal sokak számára hozzáférhetetlennek bizonyul. Mi több, vannak – köztük kiemelkedő gondolkodók is –, akik egyenesen értelmetlenséggel vádolták meg képviselőit bizonyos alapvető jelentőségű kijelentéseik kapcsán.¹¹ Különösen az analitikus filozófusok részéről szokott megfogalmazódni a hermeneutikával szembeni gyanú. Immár megnevezhető azonban, mi is áll ennek a háttérében. Az analitikus hagyományban ugyanis többnyire két „szótár” vált általánosan elismertté, s a viták elsősorban az egymásra való redukálhatóságuk kérdése, illetve az egyik vagy a másik kitüntetettsége körül folynak – ezek a kauzalitás (tágra értelmezett) „fizikai”, illetve az intencionalitás ún. „mentális” szótárai. Tehát az analitikus és a hermeneutikai filozófiák közti feszültség mögött jórészt a „mediális események” körüli értetlenség húzódik meg. Az ezeket kifejező nyelvezet ugyanis nem tehető érthetővé sem az aktivitás és a passzivitás, sem pedig az okság vagy az intencionalitás fogalmiságával.

A medialitás eszméje azonban nem csupán a hermeneutikai filozófia sajátosságait segít világosabbá tenni – különösen más gondolati áramlatok viszonylatában –,¹² de számos filozófiai kérdés újraértelmezését is lehetővé teszi. Ennek egy fontos példája a következő. Ama fentebb alátámasztott előfeltevésre építve, mely szerint a nyelvek igerendszereiben az aktivitás – és így az emberi ágencia – történetileg koncipiált módjai jutnak kifejezésre, az ősi indoeurópai és a nyugati nyelvek igenemei alapján az aktivitási módozatok egy olyan, háromosztatú tipológiája válik körvonalazhatóvá, mely eltér az emberi tevékenységek kettős, klasszikus görög felosztásától. Ez utóbbit Arisztotelész dolgozta ki fogalmilag, aki szerint a

¹⁰ Vö. Theodor Kisiel: *The Genesis of Heidegger's 'Being and Time'*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1993, 9, 17.

¹¹ A leginkább elhíresült példa erre Rudolf Carnap Heidegger fölött gyakorolt kritikája: „The Elimination of Metaphysics Through Logical Analysis of Language,” in: *Logical Positivism*. Szerk. A. J. Ayer. Free Press, 1959.

¹² Erre szolgál további példaként a tanulmány végén felsorolt munkáim közül a második.

cselekvést (*praxisz*) az különbözteti meg az előállítástól (*poiésisz*), hogy miközben az utóbbi egy számára külsődleges célra – a termék elkészültére – irányul, addig a valódi cselekvés magában hordja a célját, önmagáért kívánatos.¹³ A történeti fejlődés tükrében kirajzolódó tipológiában viszont az ágencia – vagyis a ható- vagy mozgatóerő – három alakzata körvonalazódik: 1) A nyugati aktív igenem egy, az aktivitás spontán forrásának tekintett tiszta ágenciát fejez ki – ennek a *poiésisz* görög eszméje felel meg. 2) Ezzel szemben az ősi mediális igenemben az ágens egy olyan aktivitása fejeződik ki, mely egy éppen zajló eseménybe ágyazódik – ennek az eminens értelemben vett cselekvés görög eszméje, a *praxis* látszik megfelelni. 3) Az ősi aktív igenemben kifejeződő ágenciának viszont, mely spontán forrása egy valamilyen eseményre vonatkozó, ám kívülről kifejtett aktivitásnak, a görögöknél nincs megfelelője.

Az arisztotelészi megkülönböztetést közelebbről szemügyre véve belátható, hogy bizonyos tevékenységeket az valóban nem fed le. Ugyanis csak a valamely további cél eléréséhez hasznos termékek előállításának, illetve a helyes cselekvés kiválóságának a szembeállítását világítja meg. Nagyon is léteznek azonban olyan teljesítmények, amelyeket igen nagyra tartunk, noha nem jellemezhetők a „kiváló tett” eseteiként, s nem is hasznosságuk miatt fontosak a számunkra. Ilyen teljesítmények például a műalkotások. Ezek jórészt az előállítással rokonságot mutató jegyekkel jellemezhetők ugyan, mégis gyakran ahhoz fogható dicsőség övezi őket, mely inkább a cselekvés kiválóságának szokott kijárni. Ha azonban a művészi alkotás más nemű, mint az előállított termék, akkor az ezek létrejöttéhez vezető aktivitási módoknak is különbözniük kell, s ekként kell számot adni róluk.

Az „alkotás” tevékenységét, mely egyedülálló képződmények létrejöttéhez vezet, világosan meg kell tehát különböztetnünk az előállítástól. Ez utóbbi lényegéhez tartozik ugyanis, hogy előzetesen rendelkezésre kell állnia egy tervnek, mely az elkészítendő termékről alkotott elképzelésen alapul, az előállítás pedig e tervnek a megvalósításában áll, ami azonban megismételhető, a termék újra és újra elkészíthető. A művészeti produktum ellenben lényegileg egyedülálló és helyettesíthetetlen – s ez leginkább még a medialitás terminusaiban tehető érthetővé. Ugyanis a valóban művészi képződmények legalább annyira egy ellenőrizhetetlen eseménynek – a „heuréka” felkiáltással ünnevelt „sikeredés” megismételhetetlen eseményének – a folyamányai, mint amennyire a művész technikai erőfeszítésének az eredményei. Az „alkotás” folyamata tehát olyan gyakorlatként érthető, mely a *techné*re hagyatkozik, hogy általa alkalmasint része lehessen az értelemképződés

¹³ Vö. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987, 1139b 1-6.

uralhatatlan eseményében. Ez pedig az ősi aktív igenemben kifejeződő ágenciával mutat rokonságot, melynek paradigmaticus esetét a bábáskodásban ismerhetjük fel. Ennyiben viszont a kreatív alkotás – ahogyan annak befogadása is – úton van a *praxisz* felé, arra készít fel, ami a *praxiszban* konstitutív.

A témában megjelent fontosabb publikációim:

Nyíró Miklós: *Medialitás, eseményontológia, gyakorlat. Hermeneutikai útkeresések.* Budapest: L'Harmattan – várható megjelenés: 2020.

—: *Art, Truth, Event. Positioning Pragmatic Naturalism and Philosophical Hermeneutics.* Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2017. ISBN 978-3-330-33502-8

—: „The Primordial Insight into ‘Mediality’ and the Contours of a ‘Medial’ Philosophical Anthropology.” *Analecta Husserliana: The Yearbook of Phenomenological Research.* Szerk. William Smith és Jadviga Smith. Springer International Publishing AG. Várható megjelenés – 2020.

—: „A mediális esemény eszméje és a gyakorlat tipológiája. Az alkotótevékenység sajátyszerűségéről”. In. Fehér M. István, Kiss Andrea-Laura, Lengyel Zsuzsanna Mariann, Olay Csaba (szerk.): *Nyelv, közösség, végesség, identitás.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, MTA-ELTE Hermeneutikai Kutatócsoport (*A filozófia útjai*). Várható megjelenés – 2020.

—: „A mediális esemény ősi eszméje és ontológiai újraélesztése a *Lét és időben*. *Többslet XIII*: (1). Vendégszerkesztők: Fehér M. István és Lengyel Zsuzsanna Mariann. 2014, 110-143. ISSN 2067-2268